

Černý, Michal

Vybrané kapitoly z masové práce se čtenářem : sociálně-pedagogický experiment socialistického knihovnictví

ProInflow. 2019, vol. 11, iss. 1, pp. [57]-69

ISSN 1804-2406 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/ProIn2019-1-5>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/140911>

Access Date: 01. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

VYBRANÉ KAPITOLY Z MASOVÉ PRÁCE SE ČTENÁŘEM: SOCIÁLNĚ-PEDAGOGICKÝ EXPERIMENT SOCIALISTICKÉHO KNIHOVNICTVÍ

SELECTED CHAPTERS FROM MASS WORK WITH THE READER: SOCIAL-PEDAGOGICAL EXPERIMENT OF SOCIALIST LIBRARIANSHIP

Michal Černý

Kabinet informačních studií a knihovnictví, FF MU;

Katedra sociální pedagogiky PedF MU

mcerny@phil.muni.cz

Abstrakt

Účel – Předložená studie sleduje vztah knihoven jako vzdělávacích institucí, které mají za cíl formovat širokou skupinu čtenářů. Snaží se ukázat jisté prameny této sociálně pedagogické praxe v prvním knihovním zákonu a následně sleduje – na konkrétních příkladech, ale také na širším historiografickém konceptu – vztah fenoménu masové práce se čtenářem v kontextu edukace různých cílových skupiny, především mladých čtenářů, dělníků a rolníků.

Design/metodologie/přístup – Ve studii vycházíme z archivních výzkumů, které provádějí po mnoho let naši studenti v rámci sledování dějin konkrétních knihoven. Tato zjištění pak analyzujeme na základě studia obecně historických pramenů a legislativních změn.

Výsledky – Studie tvůrčím způsobem sleduje to, jak se masová práce se čtenářem, jako jistý sociálně-pedagogický projekt uplatila v konkrétních knihovnách a to, v jakém legislativě-hodnotovém rámci k těmto aktivitám docházelo.

Originalita/hodnota – Fenomén masové práce se čtenářem bývá zkoumán optikou sociologickou nebo historiografickou, námi zvolené pojetí kombinující legislativní, sociálně-pedagogické a historiograficky regionalistické pojetí nabízí nové perspektivy a možnosti interpretace studovaných fenoménů v konkrétních knihovnách.

Klíčová slova: Fučíkův odznak, masová práce se čtenářem, socialismus, komunismus, knihovny

Abstract

Purpose – The presented study looks at the relationship of libraries as educational institutions that aim to form a wide group of readers. He attempts to show some sources of this socio-pedagogical practice in the First Library Act and then follows - on concrete examples and on a broader historiographical concept - the relationship of the phenomenon of mass work with the reader in the context of education of various target groups, especially young readers, workers and peasants.

Design/Methodology/Approach – The paper is based on archival research conducted by our students for many years as part of the history of specific libraries. These findings are analyzed on the basis of study of general historical sources and legislative changes.

The results – The paper follows creatively the mass work with the reader, as well as a certain socio-pedagogical project paid in the specific libraries and the legislative-value framework of these activities.

Originality/Value – The phenomenon of mass work with the reader is often studied by sociological or historiographical optics. The concept chosen combining the legislative, socio-pedagogical and historiographical regionalist concept offers new perspectives and possibilities of interpreting studied phenomena in specific libraries.

Keywords: Fucik's badge, mass work with the reader, socialism, communism, libraries

Úvod

Rozvoj knihoven a knihovnictví, jako širšího společenského fenoménu, je v moravském prostředí spojen přibližně s polovinou 19. století. Do této doby mají knihovny do velké míry privátní charakter – slouží konkrétním vzdělávacím institucím, nebo jednotlivcům, což se odráží jak v jejich velikosti, tak také ve struktuře fondu, ale i v přístupu k samotné knihovnické práci. Tato skutečnost jistě neznamená, že by neexistovala možnost využívání knihoven širší veřejností nebo i prostupnost a dostupnost jednotlivých děl vybraných osobám. Avšak až do poloviny 19. století hrají knihovny primárně privátní roli jistých kulturních nebo vědeckých infrastruktur, jenž mají do určující míry exklusivní charakter.

Nástup průmyslové revoluce, ale také politické a společenské změny postupně vytvářely tlak na to, aby knihovny do určité míry participovali na edukaci a kultivaci obyvatel, a to přinejmenším ve dvou klíčových oblastech. Právě od zmíněné poloviny 19. století dochází na řadě míst k rostoucímu národnostnímu pnutí a dostupnost kvalitní literatury, která se může podílet na formování ideje národnosti (jejichž faktická konstituce je také spojená s 19. stoletím) či národnostního mýtu. To, aby českých čtenář získal v co nejširší míře přístup k české literatuře bylo tedy důležité nikoli z důvodu neznalosti němčiny, ale v kontextu budování jistého kulturního a společenského klimatu. Nutno ale říci, že stejnou politiku provádějí také německy mluvící občané monarchie na Moravě.

Druhý aspekt souvisel s nutností edukace mimo formální vzdělávací systém – technické změny, ale také společenské poměry nezbytně vyžadovaly rozvoj nových dovedností a kompetence občanů, na které je škola nemohla připravit. Knihovny tak v druhé polovině století hrají také roli jakýchsi prvních institucí celoživotního vzdělávání, což je pro jejich vývoj v dalších obdobích klíčové.

Tato dichotomie role knihoven – jako místa vědy či techniky na straně jedné a sociálně či politicky angažované kultury či umění na straně druhé, je v knihovnách přítomná až do dneška, s různými odstíny či důrazy do velké míry určuje celý diskurs knihovnické práce.

Ve zmíněném období tedy dochází k postupné konstituci knihoven, a to jak ve velkých městech, tak také na menších obcích. Až do roku 1919 lze dokonce hovořit o jisté decentralizaci v knihovnách, které jsou často malé a v hojném počtu se nacházející i mimo největší města. Příkladem může být město Břeclav, které na konci 19. století mělo čtyři knihovny, které ale souhrnně nedisponovali ani dvěma tisíci svazky.

Bodem zlomu ve vývoji knihoven byl zákon číslo 430/19 Sb. O veřejných knihovnách obecních z 22. července roku 1919. (Zákon o veřejných knihovnách obecních, 1919) Ten vytvářel základní metodologický rámec fungování veřejných knihoven, který v moravském prostředí jednoznačně chyběl. Ten přenášel zodpovědnost za knihovny na obce a počítal s existencí národnostních menšin, které knihovny

musely reflektovat. Byly to také obce, které se musely starat o akviziční politiku, personální i materiální zabezpečení knihovny atp.

Smyslem zřízení sítě knihoven v každé větší obci (pokud má obec škola a více než 400 obyvatel) ohraničuje první paragraf tohoto zákona: „*Na doplnění a prohloubení vzdělanosti všech vrstev obyvatelstva zřizovány budte politickými obcemi veřejné knihovny s četbou vzdělávací, naučnou i zábavnou, která má skutečnou vnitřní hodnotu.*“

To poté upřesňuje Nařízení vlády republiky československé ze dne 5. listopadu 1919, Č. 607 Sb. z. a n., jímž se provádí zákon o veřejných knihovnách obecních:

„Účelem veřejné knihovny jest doplňovati a prohlubovati vzdělání obyvatelstva četbou naučnou i zábavnou, mající skutečnou hodnotu vnitřní. Každá knihovna obsahuje díla významu všeobecného, aspoň 20% literatury naučné“
A dále „Spisy umělecky a obsahově bezcenné, výtvary nemravného rázu (díla pornografická), tzv. krváky, detektivní a indiánské povídky, které senačním způsobem dráždí fantazii čtenářovu, pamflety, snižující tendenčně celé stavy nebo vrstvy obyvatelstva, jakož i díla směřující proti trvání a celistvosti státu československého, nesmějí býti pojata do veřejných knihoven. Ministerstvo školství a národní osvěty si vyhrazuje uveřejňovati seznam spisů a výtvorů, které nutno vyloučiti z veřejných knihoven.“ (Nařízení vlády, 1919)

Z výše uvedeného je patrné, že knihovny po roce 1919 zastávaly obě funkce – odborné vzdělávací instituce, ale také nástroje pro formování obyvatelstva. Takto nastavená koncepce rozvoje knihoven se ale neobešla bez četných problémů a třenic. Jakkoli byla knihovna definovaná jako prostor multikulturní, ve skutečnosti je třeba vidět významné posuny v tom, že na řadě míst docházelo k silnému prosazování české literatury na úkor německé. Další jazykové menšiny často žádný prostor nezískávaly. (Kulík & Němeček, 2013, s. 414-416)

Problémem bylo umístění knihoven do provizorních prostor (šlo o častý problém, ať již v Břeclavi, Znojmě i jinde) a nekvalifikovaní knihovníci, což mělo za následek výrazně omezené či špatně fungující služby. Jakkoli lze tedy období 1919-1929 považovat za jistý „zlatý věk“ rozvoje knihoven, kterému vdčíme jak za jednu nejhustších sítí veřejných knihoven na svět dodnes, tak také za základní paradigmatické vymezení smyslu a významu knihoven, jde o období jisté transformační problematičnosti.

Je třeba zdůraznit, že role knihoven v době první republiky byla jednoznačně spojená s jistým ideovým zasazením republiky. To se projevovalo jednak v tom, že literatura, která se dostávala do knihoven, měla za úkol podporovat národní mýtus (šlo tedy o text pro československé, neřídka také proti církevní) a jistý vědecký pohled na svět. Zatímco dnes mezi vědou a vírou žádný hluboký příkop neexistuje a teologie je běžně „pěstovanou“ vědou na univerzitách, tak první polovina dvacátého století byla v tomto ohledu výrazně odlišná.

V neposlední řadě je třeba zmínit ekonomickou situaci Československa. To na jedné straně ve 20. letech zažívá velký vzestup a rozvoj, a to jak v oblasti ekonomické, tak také sociální a kulturní. Knihovní zákon na jednu stranu sice definoval roli knihovny v životě obce, dokonce ustanovil standardy pro jejich fungování a financování, reálná situace byla ale podstatně méně příznivá. Chyběla podpora profesionálních

knihovníků, takže většina knihoven vznikala zcela amatérským způsobem, ve zcela nevyhovujících prostorách a s nedostatečnou akviziční politikou. Jakkoli bylo knihovnictví vnímané jako jedna ze státních priorit, dostatečný prostor ekonomický se mu nedostával. Situace ve 30. letech a téměř absolutní dekompozice společnosti ve 40. se na knihovnách také negativně podepsala.

Změny režimů měly za následek dynamickou práci s fondem, který byl (například během světové války) nezřídka ukryt a nahrazen fondem německým, později byl odsunut německy psaný fond a nahrazený českým atp. Cenzurní zásahy spojené s očištěním fondu pak jen pokračovaly v praxi, na kterou si knihovní prostředí již téměř navyklo, totiž v tom, že literatura v knihovnách odpovídá poptávce mocenské struktury a sami knihovny žádný větší odpor neorganizují. Jestliže později neproběhne očista fondu dostatečně, jen málo kdy jde o osobní statečnost knihovníka, ale většinou ji lze přičíst jistému šlendriánství či zmatku.

Socialistické knihovnictví

Z výše uvedeného je patrné, že knihovnictví bylo součástí jisté národní identity a kultury, sehrávalo důležitou roli v zábavě i edukaci, ale také mělo silně sociální charakter. Po únorovém převratu bylo třeba zvážit, co s knihovnou jako se společenským fenoménem.¹ Ten se ocitl mezi dvěma zásadními body – byl nositelem masarykovského odkazu, ale současně zde existoval vzor socialistického knihovnictví, pro které nebylo možné knihovny jednoduše odmítnout a uzavřít, jako instituce buržoazní. Jejich základ byl totiž bytostně lidový, protože zákonem z roku 1919 bylo konstituováno, že slouží všem lidem. Knihy a knihovní služby tak měly inkusivní charakter, již nebyly dostupné jen pro vzdělané a bohaté, ale pro každého jedince.

Pro uchopení kontextu je třeba připomenout dvě česká specifika. Předně již za první republiky měli Češi mimořádně velké osobní knihovny. Těch se pochopitelně cenzurní zásahy dotýkaly jen omezenou akviziční činností jednotlivých rodin. Zatímco tak hladina fondů veřejných knihoven byla rozbouraná, vedle existuje nepříliš jasně zmapovaný svět osobních příručních knihoven. Zrušení nebo drakonické omezení knihoven veřejného typu by tak nebylo nikterak účinné a jen by výpůjční činnost přeneslo mimo dohled státních orgánů, tedy z veřejného prostoru do privátního.

S tím těsně souvisí druhý aspekt a tím je umístění knihoven. Až do socialistických reforem knihoven nelze příliš mluvit o architektuře knihoven, protože ty jsou většinou umístěné ve škole, případně na úřadě. Právě přítomnost knihovny ve škole má za následek podporu rychlé ideové transformace a tlak na rychlé nové paradigmatické uchopení knihoven. Není možné mít vedle sebe (doslova v jednom domě) socialistickou školu a demokratickou masarykovskou knihovnu.

Nový socialistický člověk, tak jak o něm uvažovala oficiální ideologická struktura, byl tak vtažen do pole knihovnictví, které v padesátých letech těsně navazuje na prvorepublikovou tradici, ale změnou hodnotového rámce a kontextu doby přichází s novým projektem – masové práce se čtenářem. Ostatně

¹ Současně je ale třeba zdůraznit, že KSČ vytvářela tlak na kulturní a vzdělávací instituce, včetně knihoven již v období poválečném, tedy mezi roky 1945-1948. Současně je ale třeba říci, že skutečně hluboké změny nastávají až právě po únorových událostech.

toto sousloví jasně ukazuje také změnu optiky vnímání společnosti – od občana k mase, od jednotné relativně decentralizované a neřízené sítě knihoven k hierarchické jasné a metodicky přísně řízené struktuře.

Zákon o jednotné soustavě knihoven č. 53/1959 Sb.

Je nutné zdůraznit, že bezprostředně po únorových událostech se ukázalo být téma knihoven jako společensky důležité a významné. Již od první republiky tvořili základní formu sociálně pedagogického celoživotního vzdělávání nejširší třídy obyvatel a spolu s organizacemi, jako byl Sokol či Orel, vytvářely základní ideové zázemí prvorepublikového Československa, byť samozřejmě nikoli bezproblémového. Zatímco Sokolské slety byly nahrazeny Spartakiádami a tělocvičenými spolky s politickým dohledem, knihovny procházely transformací méně zvenčivě viditelnou, ale podobně intenzivní.

Již na knihovnickém sjezdu v Brně v roce 1948 se hovořilo o potřebnosti a parametrech nového zákona, který byl v roce 1950 nakonec připraven, ale nebyl schválen. Jako efektivnější se jevila cesta nařízení a vyhlášek s nižší právní závazností, ale s větší flexibilitou a rychlostí účinnosti. V prosinci 1950 vydalo Ministerstvo informací a osvěty směrnici o organizaci lidového knihovnictví, čímž byly knihovny převedeny pod správu příslušných národních výborů, čímž dochází k jisté paradigmatické repolitizaci knihoven. Ty definitivně opouštějí narativ první republiky a stávají se součástí systému socialistické ideologizace.

V lednu 1952 pak totéž ministerstvo vydalo směrnici o spolupráci knihoven. Mělo dojít (a postupně také došlo) k vytvoření spolupráce mezi různými druhy knihoven, které měly dohromady vytvářet jednotnou síť. To bylo podpořeno také vznikem meziknihovní výpůjční služby, které se tímto stala jistým základním knihovním spojníkem.

Konečně až v roce 1959 byl schválen zákon č. 53/1959 Sb., o jednotné soustavě knihoven, který byl inspirován sovětským vzorem centrálního řízení. Jejich společenskou roli a funkci pak vytyčuje paragraf 1:

„Posláním knihoven, důležitého a účinného masového činitele socialistické výchovy, je přispívat ke všestrannému vzdělání pracujících v duchu vědeckého světového názoru a pomáhat při zvyšování jejich politické, kulturní a odborné úrovně; zvláště pak přispívat ke rozvoji vědy a techniky, ke šíření jejich poznatků a poskytovat pomoc při řešení politických i hospodářských úkolů a při rozvíjení tvůrčí iniciativy lidu v boji za vítězství socialismu.“ (Zákon o jednotné soustavě knihoven, 1959, § 1)

Na ten navazuje paragraf 3:

„Knihovny účelně a v souladu se svými úkoly shromažďují potřebnou literaturu, cílevědomě ji šíří mezi obyvatelstvem a provádějí masovou práci s knihou mezi čtenáři. Poskytují čtenářům soustavou a všestrannou pomoc při výběru a získávání literatury, aby každému občanu bylo umožněno vypůjčit si potřebnou knihu z kterékoli veřejně přístupné knihovny jednotné soustavy.“ (Zákon o jednotné soustavě knihoven, 1959, § 3)

Zákon také v hmotném zabezpečení knihoven nebo v požadavku na to, aby byla v každé obci lidová knihovna do značné míry kopíruje první knihovní zákon, z něj přebírá také základní myšlenkové vytyčení

knihoven. Stát zřizuje knihovny proto, aby podporovali existující státní zřízení či systém, demokracie je zde nahrazena socialismem. Jistou variací je také vědecký světonázor, který je vyhraněním se vůči náboženství a religiozitě, čímž je nahrazeno ustanovení o podpoře „české myšlenky“ v zákoně předešlém.

Z nových myšlenek zákona, pokud se oprostíme od zmíněné hodnotové diference, je třeba zmínit dvě, které spolu těsně souvisí. Knihovny jsou řízené centrálně, není v nich (na úrovni zákona) žádný speciální prostor pro vysokou variabilitu či samostatnost. Zákon má tedy centralizační a unifikační ambice, které do jisté míry dokázal naplnit. V úplnosti je třeba říci, že socialistické zřízení se vyznačovalo velkou mírou šlendriánu a nezvládnuté byrokracie, což mělo za následek také větší míru pestrosti v knihovním prostředí. Centralizace také pochopitelně posílila možnosti Ministerstva informací a osvěty, které získalo klíčový podíl na celém fungování systému.

Souběžně s tím se opouští jistý individuální přístup, který byl významný pro první zákon a objevuje se zcela nový pojem – masová práce se čtenářem. Tento fenomén je přitom klíčem k pochopení celého fungování socialistického knihovnictví, které se stalo jedním z nejpracovanějších, ale také nejrozsáhlejších sociálně pedagogických programů vůbec.

Strana stále před poměrně složitou situací, kdy na jedné straně odvozovala svoji moc od dělnické třídy, ale současně bylo zřejmé, že ideové znalosti dělníků a rolníků jsou značně omezené. Doznívající kolektivizace a měnová reforma (1953) měly za následek také jistou nespokojenost dělnické třídy. Cílem masové práce se čtenářem tedy měla být také jistá ideová zakotvenost, skrze kterou bude schopen dělník či rolník přeceňovat časné útrapy.

Současně je třeba říci, že zákon v oblasti masové práce se čtenářem pojem jen kodifikoval, protože reálně probíhá již od počátku padesátých let v rámci soutěže Budujeme vzornou lidovou knihovnu, do které se velká část knihoven postupně zapojovala. Tato soutěž postupně spolu definovala také to, jak reálná knihovní praxe vypadala.

Příklady masové práce se čtenáři

Abychom mohli lépe ilustrovat a následně kriticky reflektovat, jak probíhala masová práce se čtenáři, je třeba se opřít o konkrétní relevantní výzkumy a prameny. Pod autorovým vedením probíhá dlouhodobý výzkum knihoven v době komunistické totality, a právě tato oblast je jedním z témat, která studenti systematiky zpracovávají ve svých pracích. Budeme se tedy opírat o zjištění Zuzany Chlupové, pokud jde o knihovnu v Břeclavi, Jany Pekárkové v případě knihovny ve Znojmě, Soni Pin v případě knihovny v Pohořelicích a Magdaleny Učňové v knihovně v Dubňanech. V textu se budeme tedy opírat o jejich zjištění a jejich práci s archivními prameny. Výběr je činěn záměrně tak, aby zasahoval lidové knihovny, které se nacházely na Moravě. Mezi jednotlivými částmi Československa existovaly pochopitelně značné rozdíly v tom, jak mohla být masová práce s knihou realizovaná.

Fučíkův odznak

Zřejmě nejvýraznějším a nejpropracovanějším sociálně pedagogickým projektem, který je možné v této době studovat je soutěž o Fučíkův odznak. (Šámal, 2009, s. 102-118) Šlo o aktivitu spojenou se Socialistickým svazem mládeže a jejím cílem bylo ideologicky zocelit část populace. Soutěž byla založena na kombinaci četby z povinného seznamu a zkoušky před komisí. Tím, že zkouška otevírala cestu k dalšímu kariérnímu postupu ve škole i v zaměstnání, byla sama o sobě zatížena jistou nemalou ideologickou strukturou. Kromě samotnému porozumění přečteným textům, byl pochopitelně hodnocen také intelektuální a kádrový profil uchazeče. O splnění zkoušky se rozhodovalo hlasováním.

„Publikace ÚV ČSM z roku 1949 s názvem Jak získám Fučíkův odznak? uvádí v seznamu literatury tři politické knihy (Gottwald mládeži, Ústava 9. května a Lenin, Stalin a Kalinin mládeži) dále Jiráskův román Proti všem, z následujícího seznamu románů si měl čtenář vybrat dva (Fučík: Reportáž psaná na oprátce, Jilemnický: Vůtr ve vrací, Olbracht: Anna proletářka, Majerová: Sirena, Fučík: V zemi, kde zítra znamená již včera). Dva tituly si měl uchazeč o odznak vybrat i z knih básní (Neruda: Zpěvy páteční, Wolker: Pracuji, Bezruč: Slezské písně, S.K. Neumann: Výbor – „A hrdý bud“). Následoval jeden ze tří sovětských románů (Fadějev: Mladá garda, Ostrovskij: Jak se kalila ocel, Polevoj: Příběh opravdového člověka). Na závěr měl čtenář prostudovat dva tituly z odborné literatury, jež odpovídala jeho povolání, a shlédnout pět filmů (tři sovětské a dva československé nebo z jiných států sovětského bloku). Tento výběr se sice v průběhu padesátých let mírně pozměňoval, vždy však představoval jednu z autoritativních norem pro definici dobového kánonu literatury. (Ústav pro studium totalitních režimů: Fučíkův odznak)

Odznak se uděloval od roku 1950 a představoval stabilní činnost s čtvrtletní periodicitou. Z výběru textu ve výše uvedeném seznamu je patrné, jakou roli hrála literatura ve formování socialistického myšlení. Šlo o nástroj hodnotové indoktrinace, který se poměrně jasně odrážel také v akvizičních politikách knihoven. Specifické je, že některé publikace bychom dodnes mohli označit jako kvalitní literaturu (například tu, zařazenou v bloku s českou poezií), takže není možné označit celý výběr za brakový. Docházelo ale k jistému sjednocování společenského narativu a formování výrazného vkusu a citu na témata nebo způsob jejich nazírání.

V celkovém pojetí Fučíkova odznaku je třeba říci, že estetická složka literatury je zcela upozaděna, v případě výběru publikací tedy nehrála žádnou roli. Smyslem čtení a čtenářství je výchova „socialistického člověka“, tedy role edukační. V tomto ohledu slouží celý koncept jako jednoznačný sociálně pedagogický experiment, jehož cílem je formování vhodně smýšlejících osob. Aby se předešlo některým problematickým momentům (například v oblasti interpretace) je podporovaná práce ve skupinkách či účast na besedách, které dané téma vhodně zarámují. Postupně je právě tento model hromadné četby a řízené diskuse, která neumožňuje skutečně kritické a svobodné čtení stále více prosazován, takže jej lze vnímat jako jeden z určujících momentů celého projektu. Předkládaná literatura měla ukazovat vzory jednání či myšlení, jistý světonázor, nikoliv sloužit k nějaké estetické funkci. (Ústav pro studium totalitních režimů: antologie – Fučíkův)

Ilustrativní je povzdech z kroniky v Dubňanech z roku 1972: „*Stále jsou postrádáni mladí nad 16 let, jejichž zábava se obrací nesprávným směrem.*“ (Kronika Dubňany, 1972)

Aktivita je zajímavá tím, že vedla na jedné straně k jisté myšlenkové unifikaci, ale současně byla její součástí také zkouška, která měla prokázat schopnost kritického čtení a úvah nad problematikou, byť jistě v ideových intencích doby. Opět je zde jistý návrat k myšlenkám, které jsou typické pro prvorepublikové knihovnictví, byť zde mají samozřejmě jiný obsah. Šámal tuto skutečnost pregnantně shrnuje do nadpisu kapitoly ve své knize „Volný výběr = asistovaná volba“ (Šámal 2017, s. 120).

Fučíkův odznak reflektuje ještě jeden specifický fenomén, který se do 50. let silně prosazuje v knihovnictví – centralizace. Knihovny jsou vykonavateli jisté centrálně řízené státní politiky, která ovlivňuje jak samotnou soutěž, tak také akviziční politiku. Celkové složení fondu knihoven je poměrně přísně hlídáno a například v souvislosti s touto aktivitou (ale i s dalšími činnostmi, o kterých se ještě zmíníme) roste význam odborné literatury v běžných lidových knihovnách. Centralizace, která je oficiálně ukotvena až ve druhém knihovním zákoně, získává s touto soutěží jasný a nezpochybnitelný charakter.

Jak zasahovala soutěž do architektury knihovny, ukazuje příklad ze Znojma: „*K upozornění čtenářů na aktuální problémy knihovna používala mimo nástěnek a regálů s výběrovou literaturou výstavky knih. V roce 1952 tak byla v knihovně instalována výstavka politické literatury, jejíž složení tematicky odpovídalo RSS. Také čtenářské soutěži o Fučíkův odznak byl vyhrazen vlastní regál. Jeden regál byl věnován sovětské literatuře.*“ (Pekárková, 2014, s. 23) Nebo z Břeclavi: „*z plánu masové práce s knihou v okrese Břeclav na podzimní a zimní období let 1954–1955, kdy si knihovna vytýčila, že během šesti měsíců uspořádá celkem 36 akcí. Mezi naplánovanými aktivitami bylo uskutečnění 6 besed o beletrii, 4 besed o zemědělské literatuře, 3 besed o politické literatuře, 8 besed pro mládež a 5 besed ke knihám Fučíkova odznaku. V rámci názorné agitace a propagace pak vyhotovení 6 výstavek knih a uspořádání 6 relací v místním rozhlasu.*“ (Chlupová, 2017, s. 30) (SOkA Břeclav se sídlem v Mikulově, NAD 1159 Okresní knihovna Břeclav, nezpracovaný fond, Plán masové práce s knihou v okrese Břeclav na dobu od 1.X. 54 do 31.III. 55.)

Tyto dva příklady ilustrují, že soutěž byla vnímaná jako jistá ústřední aktivita knihovny. K ní se přimykly způsob organizace knih, doprovodné akce a aktivity, jako jsou besedy a výstavky knih. Zásadní je, že došlo k výraznému posílení edukační role knihoven, které v rámci celého procesu formování socialistické společnosti získaly významné a specifické místo. Snad právě v nastavení tohoto paradigmatu z počátku 50. let je možné vidět další změny v knihovnách v celém následujícím období.

Pro Fučíkův odznak je typické to, že na rozdíl od dalších aktivit knihovny, nemá jednorázový, ale dlouhodobý charakter. Také tím získává pedagogický charakter – jde v ní o soustavné, systematické a státem organizované působení na jedince, s cílem vychovat z něj nového „socialistického člověka“, jenž bude oproštěn od buržoazního předporozumění. (Chaloupka, 1963, s. 49-51) Vzniká také ediční řada „Na pomoc čtenářským kroužkům ČSM“, což byly metodické a interpretační příručky ke knihám z povinné četby, které si kladly za cíl unifikovat výklad jednotlivých děl.

Jakkoli může celá soutěž působit dnešním pohledem zvláště a neudržitelně, je třeba poznamenat, že šlo o objektivně jednu z největších a nejpropracovanějších sociálně pedagogických aktivit u nás. Byla v běhu až do osmdesátých let, a i přes dílčí inovace v seznamu, lze říci, že byla úspěšná a (z různých důvodů) i společensky poptávaná či přijímaná, což rozhodně není možné tvrdit o všech aktivitách.

Některé další projekty

Z aktivit, které se na Fučíkův odznak těsně navazovaly, je nutné zmínit besedy a výstavky. Obě aktivity byly koncipovány tak, že na jednu stranu umožňovaly svébytné fungování, ale současně zapadaly do pevnějšího rámce formace socialistického člověka v rámci soutěže. Je třeba zdůraznit, že knihovní činnost byla – od 50. let – nejen politizovaná (takže například existoval klíč na to, kolik časopisů a jaké provenience bude umístěno v čítárně), ale také přísně evidovaná. Knihovny měly nemalé výkaznictví, jehož součástí byly také záznamy o všech konaných akcích či besedách, o výstavkách atp.

V případě besed je možné sledovat několik klíčů či linek, na základě kterých byly uskutečňovány. Tím, že sledujeme jen rozměr sociálně – pedagogický se omezíme pouze na některé. K samotnému Fučíkovu odznaku bylo třeba konat besedy, které se věnovaly určitým knihám nebo tématům. Čtení mělo být společenskou záležitostí, nikoli otázkou individuální. Tím, že zájemců o soutěž bylo poměrně značné množství, lze snadno dovodit, že tento druh besed si získal pevné místo ve vzdělávacím rámci knihoven.

Besedy měly ale často širší kontext, věnovaly se celému spektru lidské činnosti – od techniky po politiku. Také zde je možné vidět poměrně zřetelné tematické i ideové ukotvení a jistou organizační blízkost k soutěži. Na druhou stranu je nejpozději od poloviny 50. let zřejmé, že taková forma edukace nebude mít na proletariát zásadní dopad ve smyslu změny kvalifikace či sociální struktury. Experimenty s lidovými soudy nebo Mládež vede Brno, zůstaly z různých důvodů osamocené.

Zajímavou, ekonomicky i organizačně nepřilíš nakladou, formou výchovy byly výstavky. Šlo z pravidla o knihy a časopisy, které byly umístěny tak, aby bylo možné na ně snadno vidět, typicky se nacházely v prostoru čítárny nebo na jiném exponovaném místě. Jejich cílem byla jednak propagace konkrétních titulů, ale také jistá presentace toho, co bylo možné považovat za vhodný dobový kontext. Čtenáři tak byly obklopeni sovětskou literaturou, nebo i jinými tituly tak, aby získávali dojem, že právě tento výběr je reprezentativním obrazem světa.

Zcela zásadní byla Jiráskovská akce, kterou jako kampaň osobně vyhlásil Klement Gottwald již 10. listopadu 1948. „Do roku 1951 mělo být v nákladu 50 tisíc kusů vydáno 32 svazků Jiráskova díla. Vydání mělo být kvalitní, doplněné Alšovými ilustracemi, ale zároveň přístupné lidovému čtenáři. Akci šlo především o masový rozsah, Jirásek se měl stát nejčtenějším českým autorem, skutečným národním klasikem.“ (Ústav pro studium totalitních režimů: Jiráskovská akce) Garantem akce byl Zdeněk Nejedlý, který právě Jiráska považoval za vrchol české historiografie a jeho romány téměř za formu historiografické interpretace dějin. Cílem akce bylo zajistit vydání v podstatě celého Jiráska tak, aby bylo dostupné každému čtenáři a mělo své místo v každé knihovně. Ostatně dodnes jsou tyto vydání Jiráska v malých obecních knihovnách hojně dostupná.

Vztah knihoven k JZD

Jedním z klíčových témat role knihoven ve společnosti byl na Moravě jejich vztah k JZD. Například v knihovně ve Znojmě byl v 1961-1965 zpracován komplexní plán rozvoje, který mimo jiné uváděl, že mezi úkoly a cíle knihovny patří především „*Pomáhat k dovršení kulturní revoluce, zlepšit politicko-výchovnou činnost lidových knihoven a pomáhat při zvyšování všeobecného i odborného a politického vzdělávání čtenářů ... Vést vesnické knihovny k účinnější pomoci výrobě v JZD.*“ (SOKA Znojmo, archivní fond Městská knihovna Znojmo, značka fondu: Z/OK, karton 8.) (Pekárková, 2014)

V Pohořelicích je zdůrazněna spolupráce knihovny a dělnické a zemědělské třídy: „*je aktivizovat prostřednictvím socialistického soutěžení pracovníky knihoven za pomoci národních výborů, jednotných zemědělských družstev a organizací Národní fronty k stále účinnějšímu využívání literatury pro politický, odborný a kulturní růst občanů v naší socialistické společnosti.*“ (SOKA Břeclav se sídlem v Mikulově, NAD 1159 Okresní knihovna Břeclav, neuspořádaný fond, Přehledy o činnosti knihoven 1964-1975.) Zde je pak zajímavá také zmínka z kroniky, že málo čtou zemědělci a dělníci, (SOKA Břeclav se sídlem v Mikulově, NAD 196 MěNV Pohořelice, Kronika města 1947-1956, s. 288) což bylo samozřejmě možné považovat za negativní jev.

Zuzana Chlupová (2008) na spojení JZD a knihovny upozorňuje v mimořádně pozoruhodném odkazu a Josefa Husáka (1952): „*Značným nedostatkem některých výstav byla malá spojitost odborné zemědělské literatury a problémy místního JZD a STS. Dobře si však počínali na příklad ve Staré Břeclavi, kde nad vystavenou zemědělskou technickou literaturu umístili portréty nejlepší kombajnistky soudružky Bačové, nejlepšího brigádníka soudruha Dubajského z Podivína a nejlepšího traktoristy břeclavského okresu soudruha Létala ze Zaječí. Někde též použili výroků našich nejlepších zemědělských pracovníků především o tom, jak jim pomohla v práci četba odborné literatury a studium nových pracovních metod.*“ (Husák, 1953, s. 67-68) Jiným příkladem může být akcentování role čtenářství pro hornické profese. (Svobodová, 1953, s. 112-115)

Mimo tato explicitní spojení je možné v podstatě ve všech lidových knihovnách identifikovat ještě méně explicitní, ale stejně významnou složku spojení zemědělství a knihovny. Témat agrárního charakteru totiž patří mezi klíčové oblasti edukace. Někde má rozměr čistě politický či propagandistický, jinde lze hovořit o tom, že knihovna hraje roli edukační v tom slova smyslu, že má usilovat o technologický pokrok, například vhodným složením fondu.

Projekty kontaktního knihovnictví, kdy za rolníky jezdí knihovník na kole či na motocyklu a dováží jim vhodné knihy, nejsou ničím neobvyklým, byť k nim není dostupná žádná systematická evaluace. Jev, na který není možné zapomenout je vznik závodních knihoven. Téměř každé větší družstvo či továrna disponovaly knihovnou, která byla určena pro zaměstnance. Její fond byl pochopitelně užší, ale lidovou knihovnou často doplňován, takže umožňoval plnit jak výchovnou, tak také technologicko-edukační funkci.

Spojení knihoven na Moravě právě s JZD bylo logickým a nezbytným krokem. Předně bylo třeba na osoby, které zde pracovaly výchovně působit, protože řada z nich byla zasažena kolektivizací. Nešlo ale samozřejmě o všechny osoby, ale především ty, kteří nikdy žádné statky nevlastnily, bylo možné touto formou efektivně

vychovávat. Šlo také o jednu z méně vzdělaných vrstev obyvatel, o které se současně Komunistická strana intenzivně opírala. Současně je třeba říci, že masová práce se čtenářem nepředstavovala pro tuto skupinu obyvatel jediný edukačně indoktrinační aspekt. Zdůraznit je třeba také televizní formu, kdy pořady pro děti (např. Krkonošské pohádky (Kopal 2013)) i pro dospělé (Třicet případů majora Zemana (Dvořáková, 2003)), na klíčové problémy spojené se zemědělstvím reagovaly.

Závěrem

Jak již bylo naznačeno, od prvního knihovního zákona je zdůrazňována role knihoven, jakožto institucí, které mají sociálně pedagogický charakter. Zatímco působení školy, jakožto činitele tradičně zaměřeného na mládež, je do velké míry věkově omezené a jeho dosah do celé populace je nesmírně pomalý, knihy a podpora čtenářství mohou sehrát rychlejší, méně explicitní a v mnoha ohledech také méně násilnou edukační roli.

Zatímco v období první republiky dochází ke zdůraznění role knihoven jako místa na všeobecné vzdělávání a podporu všeho československého, situace po roce 1948 se do značné míry transformuje. Hustá, ale decentralizovaná síť knihoven s vysokou mírou autonomie je rychle unifikována a již od přelomu let 1950/1951 lze vidět jasnou centralistickou linku, která je v oblasti sociálně pedagogické provázána především soutěží o Fučíkův odznak. Ten představuje nesporně největší sociálně pedagogický projekt v dějinách Československa – jak dobou, tak také rozsahem, dopadem nebo infrastrukturní charakteristikou.

V námi předložené studii jsem se mohli dotknout jen některých oblastí, které s novou změnou role knihoven souviseli. Je také nutné zdůraznit, že jde o proces, který by bylo možné oddělit od očisty fondu, tedy od faktického vyřazení režimně nepohodlných děl, byť s výběrem často nahodilým.

To, co faktické provádění celého sociálně edukačního programu „tvorby nového socialistického člověka“ hatilo, byly především dva faktory. Tím prvním je personální a materiální zabezpečení knihoven, které se postupně zlepšovalo, ale především v padesátých letech bylo pro takto koncipovaný projekt zcela nevhodné. Druhým faktorem byl jistý šlendrián knihovníků, který vedl k narušování důslednosti, nejednoznačnosti vykazování nebo nedobře provedeným očištěním fondu, ve kterém jednotlivé tituly mohly zůstatvat i přes požadované vyřazení.²

Za zásadní je třeba také považovat fakt, že až na několik drobných úprav využíval první a druhý knihovní zákon legislativně poměrně podobné struktury. Stačilo jen vyměnit hodnotový rámec. Jestliže se dnes hovoří o tom, že by knihovny měly mít svoji roli v oblasti sociální pedagogiky, je to výzva jistě logická a pochopitelná. Současně je ale třeba hlouběji rozvíjet diskusi o tom, jaké mocenské či organizační struktury

² Šámal (2009) například uvádí seznam titulů určených k vyřazení. Zmínovaný šlendrián je pro socialismus všudypřítomný. Takže i zmíněný seznam obsahuje Šamalem na mnoha místech identifikované chyby, takže ani samotné vyřazování knih nemohlo být úplně snadné. Mnohde nebyly tvořené adekvátní komise nebo vyřazování neprobíhalo komisionálně, ale spíše „týmově“. V neposlední řadě není ani jasné, jak byl seznam skutečně konstruován a v případě některých položek nese prvky nahodilosti či nevědomosti, než skutečně systematicky zamýšleného a konstruovaného seznamu.

jsou pro takovou činnost vhodné a jaké naopak mohou knihovny dovést k roli klíčového ideologické indoktrinačního centra.

Tento text volně navazuje na přechozí studii publikovanou v ProInflow (Černý & Kudrnáč, 2018).

Literatura

Černý, M. & Kudrnáč, J. (2018). Knihovny v době komunistické totality: na příkladu knihoven ve Znojmě a Břeclavi, s přihlédnutím k tvorbě a recepci Vaška Káni a Jaroslava Freye. *ProInflow*, 10(1). <https://doi.org/10.5817/ProIn2018-1-6>

Dvořáková, J. (2003). Jak se točil seriál „Třicet případů majora Zemana“. *Sborník Archivu Ministerstva vnitra*, 1, 91-99.

Husák, J. (1952). Zkušenosti z našich knižních výstav. *Čtenář: Měsíčník Pro Práci Se Čtenáři*, 4(2), 67-68.

Chaloupka, Z. (1963). Kniže Svatopluk a jednotný plán. *Čtenář*, XV(2), 49-51.

Chlupová, Z. (2017). *Role knihoven v období 1945-1965: případová studie Městské knihovny Břeclav* (Masarykova univerzita, Filozofická fakulta).

Kopal, P. (2013). Jaká normalizace. *Několik poznámek o (ne) normalizační filmové a televizní tvorbě „Paměť a dějiny“*; 127-134.

Kronika (1972). Dubňany.

Kuklík, J., & Němeček, J. (2013). *Od národního státu ke státu národností?: národnostní statut a snahy o řešení menšinové otázky v Československu v roce 1938*. Praha: Karolinum.

Nařízení vlády, 1919 č. 607 (1919).

Pekárková, J. (2014). *Role knihoven v období 1945-1965: případová studie Městské knihovny ve Znojmě* (Masarykova univerzita, Filozofická fakulta).

SOkA Břeclav se sídlem v Mikulově, NAD 1159 Okresní knihovna Břeclav, nezpracovaný fond, Plán masové práce s knihou v okrese Břeclav na dobu od 1.X. 54 do 31.III. 55.

SOkA Břeclav se sídlem v Mikulově, NAD 1159 Okresní knihovna Břeclav, neuspořádaný fond, Přehledy o činnosti knihoven 1964-1975.

SOkA Břeclav se sídlem v Mikulově, NAD 196 MěNV Pohořelice, Kronika města 1947-1956, s. 288.

SOkA Znojmo, archivní fond Městská knihovna Znojmo, značka fondu: Z/OK, karton 8.

SVOBODOVÁ, Marta. 1953. *Literatura pomáhá přesvědčovat a získávat pro hornictví*. Čtenář 5(4), s. 112-115.

Šámal, P. (2009). *Soustružníci lidských duší: lidové knihovny a jejich cenzura na počátku padesátých let 20. století;(s edicí seznamů zakázaných knih)*. Academia.

Učňová, M. (2015). *Role knihoven v období komunistické totality: případová studie Městské knihovny Dubňany* (Masarykova univerzita, Filozofická fakulta).

Ústav pro studium totalitních režimů: *antologie - Fučíkův odznak* [online]. November 21, 2018. Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/antologie/tema2.pdf>

Ústav pro studium totalitních režimů: *Fučíkův odznak* [online], November 21, 2018. Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/uvod/antologie-ideologicky-textu/fucikuv-odznak/>

Ústav pro studium totalitních režimů: *Jiráskovská akce* [online], November 21, 2018. Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/uvod/antologie-ideologicky-textu/jiraskovska-akce/>

Zákon o jednotné soustavě knihoven (knihovnický zákon), 1959 č. 53 (1959).

Zákon o veřejných knihovnách obecních, 1919. č. 430 (1919).